

11. Україна приєдналась к Международной конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма // RNews_ru.htm
12. Православные Украины против раскольников // http://www.russedina.ru/frontend/print.php?id_364.

УДК 340.15(474.5):811.161.1

П. П. Музиченко

«РУСЬКА МОВА» ЯК ОБ'ЄДНАВЧИЙ ФАКТОР ДЕРЖАВНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Мова завжди була і залишається ілюстрацією історії народу. Мова нормативних актів ілюструє правову культуру суспільства і держави. Виразним прикладом цього є Статути Великого князівства Литовського, які досить багато можуть розповісти про розвиток держави і права українського, білоруського, литовського та польського народів.

Питання про мову, якою користувалося як населення Великого князівства Литовського, так і державні установи взагалі, і про мову Статутів зокрема, було підняте ще на початку XIX ст. Після видання у 1811 р. у Петербурзі Статуту 1588 р. польською мовою, який на той час вважали польським джерелом права, з'ясувалося, що мова оригіналу при його виданні у 1588 р. була руською. Про це йшлося у зверненні Льва Сапєги до усіх станів Великого князівства Литовського з приводу введення у дію Статуту 1588 р.: «А коли якому народові і соромно прав своїх не знати, поготів і нам, які не чужою якою мовою, але своєю власною права писані маємо...». Назва цієї «власної» мови вказана на палітурці Слуцького списку цього Статуту, де говориться, що його написано «ruskim pismem».

Вперше одне з таких видань руською мовою описав у 1813 р. історик В. Сопіков. Відтоді і почалося наукове дослідження Статутів і мови, якою їх було написано. Серед науковців навіть і сьогодні немає єдиної думки, як з приводу назви мови, так і її державного статусу.

У білоруському історичному мовознавстві традиційною стала думка, що в писемності Великого князівства Литовського використовувалася мова на білоруській діалектній основі. Ще Є. Ф. Карський у свій час вказував, що «підгрунтям давньої актової мови є народна білоруська мова, якій писарі надавали деякої штучності, вносячи до неї, хоча і незначною мірою, стихії південноруську, церковнослов'янську та польську» [1, 347].

Працюючи двадцять років з величезною кількістю копій Статутів і ще з більшою кількістю текстів Литовської метрики (близько 600 томів), хоч і не будучи мовознавцем, литовський професор С. А. Лазутка зробив висновок, що всі вони написані давньбілоруською мовою. Зрозуміло, що мова Статутів більш

нормалізована, літературна, проте деякі акти Литовської метрики, особливо в Книгах судових справ (де, наприклад, слова свідків передаються прямою мовою) написані мовою дуже подібною до розмовної білоруської мови того часу, вказував С. Лазутка. Мова, якою свідчили свідки з усіх областей Великого князівства Литовського, була єдиною. Не тільки українська та білоруська шляхта, а й литовська, а іноді й прості жителі різних національностей та віросповідань надають свідчення саме цією мовою (ніяких слідів перекладу їх слів не існує), значить, вони її знали і нею розмовляли. Таким чином, це мова суспільства, а не тільки писемності. Особливо в цьому переконують письмена татар, звані кітабами, та інші, написані за допомогою арабського алфавіту, але руською мовою і саме розмовною, оскільки іншої вони не мали. Поселившись в Литві ще за часів Альгірдаса і виріши чисельно за часів Вітаутаса, спілкуючись у повсякденному житті з місцевими жителями, татари поступово, протягом сторіччя, стали вживати не литовську, а саме цю, руську, мову. На цій мові вони вели листування і з священниками в Криму, Туреччині та в інших місцях. Цей факт свідчить про розповсюдження руської мови не тільки в писемності, але і в суспільному житті того часу. Дуже відомий дослідник цих рукописів (кітабів) професор Вільнюського університету Антонас Антонавічюс переконливо довів, що татари Великого князівства Литовського наприкінці XV — на початку XVI ст. переклали Коран та інші релігійні книги руською (старобілоруською) мовою. Це відзначив, ще до А. Антонавічюса, норвезький філолог Х. Станг, який також досліджував цю мову у 30-х рр. XX ст. Проаналізувавши тексти ділових актів канцелярії Великого князівства Литовського, він дійшов висновку, що спочатку тут існувало декілька видів актової мови, які відрізнялись одна від іншої певними орфографічними і граматичними особливостями. Так, мова документів, які виходили з канцелярії Вітовта, була близькою до південної (української). А вже у грамотах Казимира південноволинський діалект поступається північноволинському і південнобілоруському. За Сигізмунда Августа, південний діалект актової мови зовсім зникає, відзначає Х. Станг, і мова Великого князівства Литовського у цей час виступає як мова старобілоруська. Досліджуючи кітаби, він писав: «Головна лінгвістична суть кітаб у тому, що ці магометанські тексти, написані арабськими літерами, були абсолютно незалежними від білоруської церковної мови. Вони написані... живою білоруською мовою» [2, 19–20].

Всі ці дослідження і, в першу чергу, тексти Статутів, Литовська метрика, рукописи кітаб, а так само літописи, написані в XIV–XVI ст., визначили те, що в багатотомному академічному випуску Статуту 1529 р. литовські дослідники також назвали цю мову старобілоруською.

Отже, більшість сучасних литовських і білоруських учених називають мову Великого князівства Литовського старобілоруською. М. Закаріян, одна з найавторитетніших дослідниць цього питання, аналізуючи Статут Великого князівства Литовського 1588 р., вказувала: «Він написаний старою писемною мовою, яка в Статуті, як і в інших литовських актах, називається «руською». Проте навіть поверхневе його порівняння із старими руськими юридичними пам'ят-

ками XV–XVI ст. показує, як вона далека від руської літературної мови тих років» [3, 24]. У даному випадку ми спостерігаємо пряме змішування «руської» і «російської» мов. Свого часу відомий дослідник Статутів Іван Лаппо, бажаючи відокремити цю мову від московської державної мови XIV–XVI ст., пропонував називати її «литовсько-руською». Він заперечував будь-яку схожість цієї мови з літературною білоруською мовою, «...білоруська мова ніколи не була мовою руської писемності (тобто канцелярії ВКЛ)», — категорично стверджував він.

На початку XX ст. у науковому середовищі домінуючою була ідея впливу церковнослов'янської мови на мову ділових актів Великого князівства Литовського. Так, польський історик С. Кутшеба стверджував, що мова, якою користувалися в канцелярії та судах Великого князівства Литовського, була сумішню білоруської з церковнослов'янською [4, 72].

Литовський академік З. Зінкявічюс називає мову Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. слов'янською або навіть «давньою церковнослов'янською мовою». У своїй книзі «Антропоніміка литовців» він пише: «Розширюючи литовські землі і приєднуючи до них величезні заселені східні слов'янські території, в письмо правителя була введена старослов'янська церковна мова, яка вже здавна використовувалася на цих територіях, розбавлена західними і, частково, східними слов'янськими елементами» [5, 12–15].

Академік В. Пічета, описуючи Литовську метрику, стверджував, що мова, якою вона велася, не була чистою білоруською мовою. Він зазначав: «Формуючись на основі білоруської мови, почала створюватися літературна мова тих років. Це була офіційна мова документів Великого князя Литовського, творцями якої були писарі канцелярії, основу якої склали елементи староруської і білоруської мов (домінувала перша, тобто староруська) і з часом елементи польської мови, що проникли до неї».

Епохою розквіту ділової писемності у Великому князівстві Литовському було XVI ст. Статути Великого князівства Литовського, декрети сеймів і Головного Литовського трибуналу, акти копних, гродських, земських і підкоморських судів, акти міських управ, магістратів і магдебургій, реєстри та інвентарі маєтків, заповіти та інші документи писалися руською мовою. Як правильно відзначає А. І. Журавський, «у створенні ділової писемності брали участь значні державні діячі, посадові особи різних рангів, судді, підсудки та писарі» [6, 188].

Свого часу І. І. Лаппо аргументовано докоряв ученим, що ті мало уваги звертають на державне значення мови у Великому князівстві Литовському.

І. І. Лаппо довів, що ділова мова тут створювалася державними установами, суддями та іншими посадовими особами. За переконаннями І. І. Лаппо, державне значення мови стоїть поряд з її літературним значенням у її опрацюванні і перетворенні з живої народної говірки в сильну і розвинуту державну мову, що постійно розвивалася і удосконалювалася, живилася різноманітними народними елементами, творила нові слова і терміни права та адміністрації, мистецтва, ремесла, техніки, торгівлі і робила це шляхом перенесення відповідних слів з інших мов або створенням своїх власних [7, 337–338].

Суттєвим є також питання про співвідношення актової мови з розмовною мовою різних соціальних станів Великого князівства Литовського. Діалектна мова більшості населення була далекою від письмової актової мови з її специфічним синтаксисом, канцелярськими штампами і юридичною термінологією. Мова представників вищих станів була значно ближчою до тієї форми, яка застосовувалася у діловій писемності [7, 357–358].

Спеціалістам давно відомий факт існування у східних слов'ян двох редакцій церковнослов'янської мови, яка формувалася в умовах ізольованого функціонування цієї мови у Московії і у Великому князівстві Литовському. Особливості ці мають, перш за все, фонетико-орфографічний характер. На мовні особливості цієї редакції, яка органічно поєднувала білоруські і українські риси, вказує польська дослідниця Дорота Жилко [8, 154–167].

Порівнюючи норми Третього Статуту видання 1588 і 1600 рр., В. М'якішев дійшов висновку, що мовна система Статуту поступово українізується [9, 61–63]. Своїми дослідженнями В. М'якішев продовжує концепцію, яка була започаткована ще у 1971 р. українським мовознавцем П. Плющем, про існування у Великому князівстві Литовському двох літературних мов: простої і руської. Народження руської мови дослідник пов'язує з канцелярською практикою Великого князівства Литовського XIV ст., а простої — з конфесійними перекладами. Проста мова, на його думку, виникла на межі руської і склала «єдину мову тогочасної інтелігенції східних земель». У структурі руської мови переважають білоруські риси і полонізми, а у структурі простої — риси українські і церковнослов'янські [10, 169–170].

Загалом, українські мовознавці стверджують, що під руською мовою слід розуміти загальну для українців і білорусів літературну мову, яка сформувалася під час входження українських і білоруських земель до складу Великого князівства Литовського. Між іншим, тогочасні польські історики, характеризуючи руську мову, відзначали, що нею розмовляють також у Новгороді, Пскові, Полоцьку, Смоленську та на їхніх околицях, не говорячи вже про Київ. Ретельний аналіз текстів Статутів, проведений одеськими науковцями, свідчить про те, що руською тоді вважали мову, яка своїм корінням сягала до Київської Русі і була підґрунтям для української, білоруської та російської мов. Не слід говорити про якусь єдину літературну мову у Великому князівстві Литовському, такої просто не існувало. Залежно від того, у якій місцевості писар переписував текст Статуту, у ньому відбивалися її діалектичні особливості. Наприклад, Дзялинський і Слуцький списки Статуту 1529 р. використовувалися на білоруських землях, а отже писалися вони саме тут. Навпаки, список Замоїських і Фірлейський список писалися на землях, які межували з українськими, і вони суттєво відрізняються від попередніх саме своїм «українським забарвленням». На той час не існувало єдиних правил правопису, і ті, хто тиражував тексти Статутів та іншу правничу літературу, намагалися наблизити писані закони до населення, а отже і виражали їх тим мовним діалектом, яким говорили у місцевості, для якої переписувався Статут.

Зазначимо, що коло осіб, які користувалися правничою літературою у Вели-

кому князівстві Литовському, було досить широким. Слід погодитись з Н. Яковенко, що умовно це коло включало три групи: судовий корпус, адвокатів, окремих приватних осіб [11, 86].

Щодо першої групи, то під час судового розгляду перед суддями обов'язково мав лежати чинний нормативний акт, за яким вони визначали те чи інше покарання, приймали те чи інше рішення. Отже Статут мав становити обов'язкову атрибутику конкретного суду. Чимало примірників правничої літератури зберігалось у приватних бібліотеках осіб, які мали відношення до судочинства, перш за все адвокатів. Зрозуміло, що кожний з адвокатів мусив мати власну юридичну бібліотеку. Є свідчення, що для адвокатів готувалися спеціальні тексти нормативних актів. Прикладом цьому є видання Статуту 1566 р., так званого Другого Чарторизького списку, що нині зберігається у Кракові. Цей список, окрім польської версії Статуту, містить довідкові юридичні матеріали, добірку зразків процесуальних документів, коментарі до окремих польських конституцій тощо.

Стосовно ж кола непрофесійних користувачів, до нього, перш за все, належали представники шляхти та духовництва. Як підкреслює український історик Н. Яковенко, «обізнаність шляхти з писаним правом спиралася на ту саму довідкову й нормативну літературу, котру використовували судді, канцеляристи й адвокати». У всякому разі, юридичні акти, написані панськими секретарями, священниками, самою шляхтою, дослівно збігаються з нормами Статуту, а самі колізії ділових правочинів підкріплюються відсилкою на те, що робиться це «водлуг права посполитого і Статуту земського» [11, 102–103].

Знайомство з текстом Статуту 1566 р. знову повертає нас до питання про мову оригіналу цієї пам'ятки права. Досліджуючи мову, якою писалися Статуту Великого князівства Литовського, ми дійшли висновку, що мовою написання була все ж таки руська (давньоруська), загальна у своїй основі для української, білоруської і російської мов.

Аналіз точок зору щодо мови Великого князівства Литовського показує, що дискусія йде не про сутність мови, а більше про її назву. За нашим твердим переконанням, терміни «давньоруська», «старобілоруська» і «староукраїнська» у цьому ракурсі є ідентичними. Оскільки ядром, центром Київської Русі були українські землі, остільки і мовою, якою спілкувалося населення, яке тут мешкало, була українська (руська) в її давньоруському варіанті. Ця мова була державною для Київської Русі, і саме ця мова була визнана як урядова у Великому князівстві Литовському. Ф.П Філін стверджує, що західноруська мова XIV–XVI ст. була державною мовою литовської, валахської та молдавської держав [12, 9].

Такі видатні науковці, як А. Антоновичус, Х. Станг, С. Лазутка, стверджують, що мовою діловодства і законів у Великому князівстві Литовському була старобілоруська. Знову ж таки виникає питання, чому ж тоді словниковий запас Статутів, Литовської метрики більш ніж на 60% ідентичний словниковому запасу сучасної української мови і тільки на 30% — сучасної білоруської мови? Мова — це те, що є фактично незмінним протягом століть, а іноді й тисячоліть. Звичайно, є різниця між мовою повсякденного спілкування (так

званою, простою мовою) і літературною мовою. Українська і білоруська писемні мови XIV–XVI ст. представлені головним чином юридичними документами. Їхня мова — це «діловий стиль літератури Київської Русі, збагачений місцевими словами й формами, а також запозиченнями з інших мов» [13, 593]. Тому у цьому випадку справедливо говорити про тісну взаємодію української та білоруської мов і виникнення ділової українсько-білоруської писемної мови, розквіт якої припадає на XV–XVI ст. Так, Другий Статут дуже короткий час діяв власне на литовських і білоруських землях — з 1566 до 1588 р. Основний ареал його розповсюдження і дії — українські землі. І саме тому його мова є ще більш українською, ніж мова, якою був написаний Перший Статут. Зауважимо: староукраїнською є мова тих списків Другого Статуту, які дійшли до нас. Саме староукраїнською називав її один з найпопулярніших дослідників Статуту 1566 р. В. Рауделюнас [14, 70]. Отже, проблеми — якою мовою написані Статуту Великого князівства Литовського — не повинно існувати. Ми маємо тільки визначитись, як називати цю мову. Більшість дослідників називають її українсько-білоруською діловою писемною мовою. Ця мова була черговим етапом історичного розвитку української і білоруської літературної та правничої мов.

Мовна ситуація Великого князівства Литовського з XIV по XVII ст., як один з найяскравіших прикладів взаємодії багатьох мов, систем письма, віросповідань, етнічних груп на території однієї країни, може бути «моделлю не тільки для теорії контактів мов, але і для обговорення проблем спілкування в єдиній інтегрованій Європі» [15, 1].

Література

1. Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. — Вильна, 1904.
2. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfurstentums Litauen. — Oslo, 1935.
3. Закар'ян М. К вопросу о напечатании Литовского Статута 1588 года // Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto mokslo darbai: Istorijos-filologijos mokslu ser. — Vilnius, 1957. — Т. 3.
4. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. — Lwow, 1914. — Т. 2. Litwa.
5. Зипкявичюс З. Антропология литовцев. — Вильнюс, 1977.
6. Журавский А. И. Письменность в системе старобелорусского литературного языка // Восточнославянское и общее языкознание. — М., 1978.
7. Лапо И. И. Литовский статут 1588 года. — Каунас, 1936. — Т. 1, ч. 2.
8. Studia Russica. — Budapest, 1999. — Vol. 17.
9. Мякишев В. «Русская мова» Литовского Статута 1588 года и вилейских актовх книг конца XVI века // Studia Russica. — Budapest, 1999. — Vol. 17.
10. Мякишев В. «Мови» Великого князівства Литовського в єдинстві своїх протиположностей // Studia Russica. — Budapest, 2000. — Vol. 17.
11. Яковецько Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002.
12. Филип Ф. П. Об истоках русского литературного языка // Восточнославянское языкознание. — 1974. — № 3.
13. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
14. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. — 1973. — № 4.
15. Ивапов В. В. Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого князівства Литовського // Труды РАН. — М., 2004. — Вып. 1.